BIOETIKA

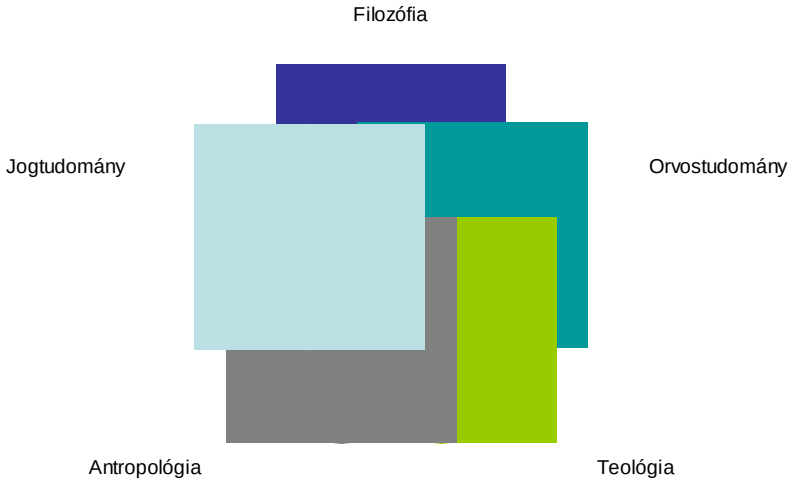
Zana Ágnes

Mi az etika?

Biotechnológia

Mikortól számít a magzat embernek, egyáltalán embernek tekinthető-e a magzat? Ki és mi alapján dönthet abban, hogy két beteg közül melyik kapja meg az életmentő kezelést, ha fogytán a gyógyszer? Lekapcsolható-e a kómás beteg a lélegeztető gépről? Kérhetem-e a halálba segítést, ha súlyos beteg vagyok, és a szenvedéseim elviselhetetlenek? Elfogadható-e az emberekkel és állatokkal való megkülönböztetett bánásmód, a géntechnológia alkalmazása és az embriókísérletek?

A bioetika többek között a fenti kérdések tárgyalásával foglalkozik, és még sok minden mással: minden élő szervezettel kapcsolatos beavatkozást erkölcsi szempontból vizsgál és mérlegel. Elsősorban a tudományos és az egyéni érdekek konfliktusából adódó kérdésekben próbál kapaszkodókat nyújtani, azáltal hogy alapkérdéseket vet fel és értelmez. Célja a felhalmozódott tudás és technológia emberi közösség által elfogadható módon történő alkalmazása, tiszteletben tartva az egyén – többek között a betegek, kísérleti alanyok – jogait és érdekeit *(1. ábra).*

1. ábra

De mi az erkölcs? Lelkiismeret-furdalás – ez a mindennapos érzés bizonyítja, hogy működik bennünk egyfajta belső szabályozóerő, amelyet erkölcsnek nevezhetünk, egyfajta értékrendszer, amely különbséget tesz jó és rossz között, szabályozva mindennapi életünket. Az erkölcs olyan szabályok összessége, amelyek segítenek az egyénnek, a közösségben élő és cselekvő embernek eligazodni az őt körülvevő világban, hogy biztosítsa az adott társadalom harmonikus működését

és fejlődését, hogy cselekedeteit a lehetőség szerinti legjobb szándékkal és minőségben végezze el. Vajon erkölcstelen az inuit eszkimók viselkedése, akik idős hozzátartozójukat kiviszik a végtelen hómezőkre, és a vadállatok prédájául hagyják? Társadalmukban az ínséges környezeti viszonyok, a kevés táplálék miatt szigorú népességszabályozási módszereket alakítottak ki, és ezek a közösség egésze által elfogadott szabályok emelkedtek erkölcsi szintre, amelyeknek az idős emberek nem passzív elszenvedői, hanem aktív résztvevői. A példából kitűnik, hogy a különböző kultúráknak különbözik az erkölcse.

Mi az etika?

Az erkölcsről vagy erkölcsi cselekedetről szóló tan vagy tanítás. Nagy kérdés, hogy vannak-e olyan általánosan elfogadott és leírható alapelvek, amelyek az emberiséget egységesen jellemzik.

Mi az etika célja? Olyan általánosan elfogadott erkölcsi univerzáliák létrehozása, amelyeket egy emberi közösség általánosan elfogad, aszerint él és cselekszik. Az erkölcsös viselkedés törvénnyé válik, ez segíti az emberi csoportokat mindennapi életének, cselekedeteinek alakításában. Minden vizsgálódás középpontjában az ember áll.

Mi az emberiség célja? A humánusabb, „emberségesebb" társadalom kialakulása, amelyet fejlődési folyamatként kell elképzelnünk.

Mit tekintünk erkölcsi alapelveknek? A mi társadalmunk az ún. zsidó-keresztény kultúrkörhöz tartozik, amelynek erkölcsi alaptételeit szerte a világon – nem éppen kényszer alkalmazása nélkül – sikeresen terjesztettek. Gondoljunk a gyarmatosításokra, a törzsi társadalmak erőszakos térítésére, amelynek során elvesztették eredeti arculatukat, az Európában és Észak-Amerikában dúló etnocentrikus világkép kialakulása a 19. században, amely minden más kultúrát csak a saját kultúráján keresztül értékelt, illetve bírált, vagy még korábban az autodafék kora, ahol intézményesült, és ezáltal erkölcsi rangot kapott a boszorkányüldözés. Társadalmunk erkölcsi alapelveit legjobban a tízparancsolat foglalja össze, a „ne ölj!", „ne lopj!", „tiszteld apádat és anyádat!" parancsok erkölcsünk alapját képezik. Megfigyelhetjük, hogy az erkölcsi alapelvek általánosan parancs vagy tiltás formájában fogalmazódnak meg, és nem indokolnak. Egyszerűbb volt az etikát tanulmányozó tudósok helyzete, amikor a vallás és az erkölcsi alapértékek egységet képeztek. De mi a helyzet a racionalizálódott, szekularizált világunkban (rétegzett társadalom, sok szubkultúra, különböző szokásrendszerek, hitek), ahol – főleg a huszadik században – a technikai forradalmak és az orvostudomány robbanásszerű fejlődése során a vallásos hit ereje csökkent?

Akarunk-e erkölcsösek lenni? Az erkölcsös élet célja nemcsak az emberhez méltó élet feltételeinek megőrzése, hanem lehetőség szerinti javítása. Valamennyien tapasztalhattuk, hogy az ember saját kultúrájából kiszakadva nem érzi kötelezőnek magára nézve a megszokott normarendszert. Ebből látszik, hogy az erkölcs részben tanult, születésünktől fogva elsajátított érték, amelyet szüleink, nevelőink, környezetünk, a minket körülvevő társadalom ad át nekünk, szocializálnak a közösségben való életre, a közösségbe való beilleszkedésre. Egy emberi csecsemő azáltal válik társadalmi lénnyé, hogy a társadalomban és a társadalom által nevelődik, így alkalma nyílik arra, hogy beilleszkedjen a társadalmi keretek közé, annak része legyen, és a közös normarendszer szerint éljen. Életünk során folyamatosan döntéshelyzetbe kényszerülünk, szinte mindig nekünk kell döntenünk, ezt ritkán teszi meg más helyettünk. Ez adott helyzetben

nagy egyéni felelősséggel jár, mivel döntésünk kihat saját életünkre, és befolyásolhatja más emberek sorsát. Az ember ideális esetben igyekszik mindig a lehető legjobb döntést hozni, olyat, ami a legtöbb jóval és a lehető legkevesebb rosszal jár. Az ember ösztönök, pillanatnyi hangulatok által befolyásolt, emocionálisan összetett lény, jó és rossz tulajdonságokkal. Nincs két egyforma ember, ezért elmondhatjuk, hogy minden emberi lény szubjektum, önmagában létező, ezt a tulajdonságunkat a közös neveltetés sem változtatja meg. Éppen ezért adott helyzetben minden egyes ember egyéni módon, saját habitusa által befolyásoltan dönt, és cselekszik. Ebben áll az egyén autonómiája, az ember egyéni szabadsága. A döntést az ember magában mindig szabadon hozza meg, kérdés, hogy a külső, kényszerítő tényezők mennyire befolyásolhatják azt. Az erkölcsös embernek minden esetben legjobb lelkiismerete szerint kell döntenie, vagyis a szerinte létező legjobb döntést meghoznia. Viszont ami az egyén számára a lehető legjobb döntés, lehet, hogy embertársa számára nem a megfelelő megoldásnak tűnik.

Az etikai elmélet. Az erkölcsi problémák három lehetséges megközelítési módját emeljük ki: Röviden összefoglalva a deskriptív módszer leírja, mi az etika tárgya, mi „van". A preskriptív módszer normákat ad, előírja, mik az etika alapelvei, az elérendő cél, mi „legyen". A metaetikai megközelítés vizsgálja, értelmezi és bírálja az elméleteket. A tárgyalás említett módjait általában nem tisztán, hanem kombinált formában alkalmazzák. *A bioetika alkalmazott, normatív etika.* Az etikai elméletek két nagy csoportra oszthatók: a kanti elveken elindulva W. D. Ross a kvázideontológiai megközelítést képviselte. A deontológia szerint a szabályok abszolútak, betartásuk kötelező, még akkor is, ha ezzel több rosszat okozunk, mint jót. Jeremy Bentham ezzel ellentétben az utilitarizmus, más néven haszonelvűség elméletének képviselője volt, az elmélet szerint a legerkölcsösebb cselekedet minél több embernek minél több jót okozni, illetve az erkölcsi cselekedeteket hasznosságuk alapján kell megítélni.

Természet és ember kapcsolata. Az emberi faj évmilliókon keresztül szoros kölcsönhatásban élt az őt körülvevő természettel. Alakítani kezdetben nem tudott rajta, hanem igyekezett hozzá alkalmazkodni. Ezért szüksége volt a természeti erőkbe vetett hitre, és kialakította a természetfelettiben való hitet, amely emocionálisan, érzelmileg is képessé tette az őt körülvevő világ magyarázatára és az őt sújtó csapások elviselésére. A technika robbanásszerű fejlődésével azonban elindult egy folyamat, amelyben egyre kevésbé függött az ember a természeti környezettől, mára pedig a nyugati civilizáció olyan mesterséges környezetet teremtett, amely gyökeresen más életformát követel a benne élő embertől. Mivel ez az embernek nem természetes közege, nagyon nehezen alkalmazkodik hozzá, és az emberiségnek számos új problémával kell szembesülnie. A környezet tökéletesen megváltozott, de az ember törzsfejlődése ugyanazon a szinten van (pl. az ember agytérfogata ugyanakkora), mint mondjuk húszezer évvel ezelőtt. Az emberi szervezet nem képes ilyen gyorsan idomulni a megváltozott életfeltételekhez, ezért számos tünettel reagál, gondoljunk például a civilizációs betegségekre, mint a pánikbetegség, daganatos megbetegedések stb. Shaftesbury brit moralista szerint az erkölcs hierarchikusan elrendezett rendszer, amelynek részei harmonikusan illeszkednek egymáshoz. Mindez egy isteni rendező elvnek a munkája. Az erkölcsi érzék morálisan jónak mondható, ha mint hajlam összhangban áll a természettel.

Jog és erkölcs viszonya. A jogokra való hivatkozás hozzátartozott az etikai érveléshez egészen az ókori gondolkodókig visszamenően. Felismerték, hogy egyes államok törvényei lehetnek igazságtalanok, mert ellentétesek az ember természetes jogaival, amelyek tudatára a lelkiismeret ébreszt. Az emberi jogokra való hivatkozás csak a 17–18. századra vált az erkölcs, majd a

politika területén jelentőssé. John Locke angol filozófus emelte ki elsőként az élethez, a szabadsághoz és a tulajdonhoz való jogot mint emberi jogokat. Az emberi jogok megítélése szintén társadalomfüggő fogalom. Az Egyesült Államok nyilatkozata egyenlő jogokat követel az embereknek, mégis még az 1960-as években is a mindennapi élet számtalan területén más jogokat biztosítottak az afroamerikai lakosságnak. Európában a második világháború idején az alapvető emberi jogokat sértették meg, például az élethez való jogot.

Kinek vagy minek lehet joga? Az általános meghatározás szerint joga olyan lénynek van, aki értelmes megfontolásra és szabad döntésre képes. Ebben az esetben a jogalanyok körét az emberekre korlátozzuk, és a jogok egybeesnek az emberi jogokkal. Itt azonban felvetődnek azok a kérdések, hogy rendelkezik-e jogokkal a magzat vagy a lélegeztető gépen vegetáló agyhalott ember, a skizofrén vagy más pszichés megbetegedésben szenvedő, korlátolt cselekvőképességű beteg, az értelmi fogyatékos vagy a gyerek. Minden esetben emberi lényekről van szó, de egyikük sem képes értelmes megfontolásra és szabad döntésre. Mivel az előbb felsoroltak emberek, ugyanolyan jogok kellene, hogy megillessék őket, mint a többi embert. De mivel felelősen nem vagy korlátozott mértékben képesek őket érintő kérdésekben dönteni, illetve akár megvédeni magukat, illetékes társadalmi szervnek kell ellátnia a jogvédelmüket. Ezért nagyon fontos, hogy milyen kritériumok alapján döntünk, mert ha a kiinduló álláspontot vesszük alapul, nekik nincsenek ugyanolyan jogaik, mint a felnőtt, egészséges többségnek. Láthatjuk azonban, hogy a mindennapi életben valóban nem érvényesül az egyenlő jog. Például az abortusz durva beavatkozás a magzat életébe, az ő érdekeit nem veszik figyelembe. Ugyanígy a gyermekét, aki helyett nevelői döntenek, és így ez a csoport sokkal inkább ki van szolgáltatva a társadalomnak, mint a felnőtt, cselekvőképes ember. De ha a magzatnak ugyanolyan jogai vannak, mint a többi embernek, akkor ebben a felfogásban nem lehetne abortuszt végezni semmilyen esetben, mert az emberölés lenne. A magzat életéről általában az őt hordozó anya dönt, de az anyának is vannak jogai, például a saját teste felett. Joga van-e a magzatnak más testét használni? Ez a kérdés gyakran felvetődik abortuszviták kapcsán. Másik jogértelmezés szerint azoknak vannak jogaik, akik vagy amelyek jutalmazhatók vagy büntethetők. Ebben az esetben az állatok is jogalanyoknak minősülnek. Ha a szenvedés képességét tekintjük alapnak, akkor a jogokat valamennyi érző lényre kiterjeszthetjük, de ezáltal kizárjuk például a kómás betegeket. Az állati jogok kérdését tekintve az állatkínzásokról és a nagybani állattartás méltatlan körülményeiről esik leginkább szó. Már elfogadták az állatvédelmi törvényt, amely büntethetővé tette az állatok kínzását, és már példa is van rá, hogy a törvény lesújt az állatkínzókra. Kérdés, hogy mit mond a jog az állatkísérletekre, hiszen ha úgy vesszük, az is állatkínzás, még ha a tudomány szolgálatába állítva is. De akkor állatkínzás volna az is, amikor biológiaórára rovarokat tűzünk gombostűvel papírra, vagy ha lecsapunk egy legyet vagy egy szúnyogot? Az orvosetikai kódexek is szabályozzák az állatokon végezhető kísérletek feltételeit (például az először 1964-ben kiadott helsinki deklaráció) de az állatkísérletek alapjául mégiscsak az az alapteória szolgál, hogy az állati lét nem egyenértékű az emberi léttel, az állati szenvedés az emberiével. Peter Singer álláspontja szerint csak olyan kísérletet szabadna elvégezni állatokon, amelyet egy pár hónapos, súlyosan fogyatékos csecsemőn is elfogadhatónak találnánk. Egyes elképzelések szerint a növényeknek is vannak jogaik, vagy akár a folyóknak mint természetes képződményeknek. Ha minden egyes élőlénynek egyenlő jogokat biztosítunk, az az emberiség pusztulásához vezethetne? Nem lehet állatot levágni, erdőt kiirtani, tűzifát vágni, folyót elterelni, tudományos kísérletet folytatni stb.

Biotechnológia

A bioetika a legutolsó időkben kiemelten foglalkozik a biotechnológia etikai dilemmáival. A biotechnológia, vagyis az élő szervezetek és azok termékeinek emberi célokra való alkalmazása magában foglalja többek között a gyógyszergyártásban, a háztartási vagy kozmetikai és az élelmiszeriparban használt emberi, állati és növényi komponensek felhasználását. Az emberi, állati és növényi komponensek alkalmazása történhet kísérleti vagy előállítási célból. A skála rendkívül széles, a génkísérletek, a DNS-technológia, az őssejtkutatás vagy a magzati szöveteken végzett kísérletekkel kapcsolatosan számtalan etikai dilemma adódik, ezek a rendkívül fejlett technológiának köszönhetően nap mint nap újabb kérdéseket vetnek fel. Az emberiség története a környezeti adaptációról, vagyis a környezethez való alkalmazkodásról és annak hatásairól szól: ez hozta létre az eltérő kultúrákat, és a nem megfelelő adaptáció okoz számtalan nehézséget a mai, technicizálódott társadalmakban. De valójában a környezet adaptálódik, vagy az emberiség? Hiszen amíg korábban mi igyekeztünk alkalmazkodni a természethez, addig ma a természetet igyekszünk formálni a kívánt elvárásainkhoz. Jó példa erre a génmódosított növényekből készült élelmiszerek kérdése – ha úgy tekintjük, akkor minden fogyasztó kísérleti alannyá válik, és az emberi és állati szervezetre történő esetleges hosszú távú hatásuk még nem ismert. Tehát nem tudjuk még megítélni, hol van az élő szervezetek felhasználhatóságának a határa, hogy mennyi és milyen hasznunk (vagy kárunk) származik belőle, és nem tudjuk kiszámítani a felhasználás jövőbeni, hosszú távú hatásait sem. Ezekre a kérdésekre lehet azt a kissé cinikus, technicista választ adni, hogy ha az ember nem kíván élni az emberi tudás által létrehozott újításokkal és élvezni azok áldásos hatásait, akkor költözzön egy lakatlan szigetre, és éljen egységben a természettel, mint eleink. Mert ugyan ki tudná megítélni, hogy császármetszéssel világra segíteni újszülöttek millióit az erkölcsileg helyes cselekedet, az in vitro fertilizáció, vagyis a mesterséges megtermékenyítés ellenben beleszólás a természet rendjébe, a szervtranszplantáció hasznos, de a magzati szövetek felhasználása erkölcstelen?

A mesterséges megtermékenyítés a másik olyan területe a biotechnológiának, amelynek megítélése etikai szempontból jelentősen eltérő álláspontokat világít meg, mivel a méhen kívül történő megtermékenyítés során lehetőség adódik többek között a magzat nemének vagy egyes tulajdonságainak megválasztására/megváltoztatására. Előfordulhat például, hogy a leendő szülők csak fiúgyermeket szeretnének, siket szülők azt akarják, hogy siket gyermekük szülessen, és egyéb kedvező vagy kedvezőtlen tulajdonságok kérése vagy kivétele is elképzelhető.

Izgalmas kérdés a klónozással kapcsolatos állati és főként az emberi kísérletek területe, amely valójában azt az alapkérdést veti fel, hogy: mi tesz valakit emberré? A saját genom? Az egyedi személyiség? A sajátos szocializáció? A klón vagy egy módosított géntérképű ember „kié”? A cyborg (vagy kiborg, gép és ember keveréke) saját személyiséggel több, mint gondolkodó robot – ember?

A génetikával együtt az utóbbi években előtérbe kerülő neuroetika, az „idegtudományok etikája” a modern, az agy működését vizsgáló képalkotó eljárások (pl. a mágneses magrezonátor – MR) által nyert ismeretek felhasználásának etikai kérdéseivel foglalkozik, de azt a kérdést is vizsgálja, vajon vannak-e az emberi erkölcsnek idegi jellemzői. Az agyműködés feltérképezése a pszichiátriai betegségek meghatározása szempontjából is lényeges, de a neurotechnológia alkalmazása felveti az agyműködés mesterséges befolyásolásának problémáját is, egyfajta „gondolatolvasásra” is lehetőséget adhat, és új kategóriát teremt(het) a személyes felelősséggel és a büntethetőséggel kapcsolatban. Például egy baleset során egy embernél egyes agyi területek

sérülése olyan viselkedést hívhat elő, amely társadalmilag elfogadhatatlan – agresszívvé vagy trágárrá válik, mégsem büntethető, hiszen kimutathatóan sérült, „beteg”.

Másik, etikai szempontból kiemelten fontos terület a gyógyszeripar. Az állat- és emberkísérletek erkölcsi megítélésén túl felmerül az a probléma, hogy a profitorientált, vagyis nyereségközpontú cégek a haszon érdekében használnak fel élő szervezeteket, okoz(hat)nak felesleges szenvedést a kísérleti alanyoknak, titkol(hat)nak el kedvezőtlen kutatási eredményeket, mellékhatásokat, vagy éppen ellenkezőleg: népszerűsítenek minél szélesebb körben egy gyógyszert, amire nem lenne feltétlenül szükség. Az etikai álláspont szerint a klinikai kutatások nyereségérdekeltségét meg kellene szüntetni, hiszen a tudomány és az üzlet érdekei gyakran nem esnek egybe *(1. ábra).*

A bioetikában tehát nincsenek egyértelmű válaszok, inkább egyértelmű kérdések vannak – a választ magunknak kell megtalálnunk, és közösségi konszenzust kialakítanunk. Milyen mértékben használhatjuk fel környezetünket az emberiség fejlődése érdekében? Mekkora a saját felelősségünk – a társadalom felelőssége – egy igazságos és minden tagja érdekét figyelembevevő közösség kialakításában és fenntartásában?

Irodalom

1997. évi CLIV. törvény az egészségügyről

Blasszauer Béla (1995): *Orvosi etika*. Medicina Kiadó, Budapest.

Brook, Andrew–Akins, Kathleen eds. (2005): *Cognition and the brain: the philosophy and neuroscience movement.* Cambridge University Press, Cambridge.

Kovács József (1999[2]): *A modern orvosi etika alapjai. Bevezetés a bioetikába*. Medicina Kiadó, Budapest.

Nyíri Tamás (1994): *Alapvető etika.* Szent István Társulat, Budapest.

Hársing László (2001): *Irányzatok az etika történetében.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.